

«ПЛАН ГОРОДУ ОЛЕШНИ» ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Публікація присвячена аналізу рукописного плану містечка Олешня та земель, що розташовані навколо. Документ публікується вперше, є важливим джерелом у вирішенні питань, пов'язаних із землекористуванням. План містить зображення фортеці містечка Олешня після її відновлення, а також шляхи сполучення й археологічні об'єкти.

Ключові слова: картографія, Олешня, Сагайдачний шлях, курган, селітроваріння.

Містечко Олешня тривалий час мало статус прикордонного. Спочатку воно знаходилося у складі Речі Посполитої, згодом було передане Московському царству. У другій половині ХVІІ ст. Олешня входила до складу Білгородської засічної смуги і, водночас, була центром однойменного повіту та козацької сотні Охтирського полку. Насичена подіями доля Олешнянської фортеці знайшла відображення на багатьох планах та картах, які дозволяють досить точно її реконструювати.

Частина планів і карт, де зображено населений пункт Олешня ХVІІ – ХVІІІ ст., опубліковані в роботі «Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України», проте, окремі висновки авторів щодо долі фортеці цього містечка після спалення її шведами узимку 1709 р. виявилися дещо передчасними [6, с. 286–312].

Археологічні дослідження території села Олешня та навколишніх пам'яток археології козацької доби здійснювалися В. В. Приймаком, О. В. Коротею, Є. М. Осадчим, Ю. М. Берестом, що знайшло відображення у кількох статтях та колективних монографіях [4, с. 135–137; 2, с. 17–28; 5, с. 210–211].

У фондах РДВІА зберігається невідомий план містечка Олешня та частини його повіту [8]. Він накреслений на папері і містить зображення кількох населених пунктів, гідрографічних, археологічних об'єктів та шляхів сполучення (рис. 1)*.

* Рис. 1. див. на кол. вкл. VI

План складений за тогочасними вимогами європейської картографії, всі елементи рельєфу та фортеця зображені в ортогональній проекції. Зображення населених пунктів виконане в умовній перспективі, що є архаїчним елементом карти. Окремі, найбільш важливі елементи накреслені з використанням яскравих кольорів. Це, перш за все, лінії адміністративних кордонів та населені пункти. Легенда вміщена у верхньому правому куті і містить перелік населених пунктів, заснованих московськими поселенцями. Нижче розташована масштабна лінійка у верстах (500 сажнів в 1 дюймі). Орієнтація плану за сторонами світу з невеликим відхиленням лінії півночі (345°).

На плані відсутня дата його виготовлення. Нижньою датою креслення можна вважати 1713 р., коли були відновлені укріплення фортеці [3, с. 34]. За стилем оформлення та особливостями складання план можна датувати 20-30 рр. XVIII ст. На це вказує ортогональна манера фіксації рельєфу та наявність параметрів математичної основи – масштабної лінійки й чіткої орієнтації за сторонами світу. План аналогічний серії ландкарт, що виконувалися в рамках програми створення загальноімперської карти. Водночас, на карті відсутні географічні координати, що було обов'язковим для ландкарт, та зображення окремих її елементів у перспективі. Таким чином, на плані поєднані як передові методи картографування, так і архаїчні. Підписи легенди виконані каліграфічним скорописом із залученням латинських літер. На самому плані підписи зроблені спрощеним скорописом, часто слова й окремі букви розірвані, що утруднює їх читання.

План складений артилерії каптенармусами Сергієм Поспеловим і Семеном Обрютіним. Зазвичай до картографування залучалися представники офіцерського корпусу. Каптенармус в армії часів Анни Іоаннівни – чин унтер-офіцерський, тому, зважаючи на високий рівень картографічної майстерності, можна припустити, що картографи були вихідцями з нижніх чинів, які змогли отримати відповідний фах за європейськими стандартами. Наявність окремих архаїчних елементів плану свідчить про те, що вони могли вчитися ще за царювання Петра I.

Рельєф та гідрографія. Гідрографічні об'єкти представлені річками *Алешня* та *Грунька* (сучасна Ташань) і струмком Буймер (не підписаним). Річки позначені вірно, їх долини виділені рельєфом. Додатково прокреслені великі яри та біфуркаційна долина, що з'єднувала ці річки. У південно-західній частині плану зазначені

витоки невеликої річки, на якій розташоване село Бурівка. Це обводнена *Трюфанова балка*, що є одним із витоків р. Бобрик. Невеликий струмок, що обмежує із заходу містечко Олешня в описі 1713 р. має назву р. Думянка, а на більш пізніх картах «*балка Ореховая*». Права притока річки Олешня, що впадає в неї навпроти Буймера, має назву «*Комышенской колодезь*». Ліси і луки позначені окремими зображеннями кущів та дерев. Найбільший лісовий масив, що знаходився на південь від Олешні, має назву «*Большой Ахтырский лес*». На плані також вказані урочища. Вони часто згадуються у документах, що регламентували землекористування. Один із них, «*Крутой вершок*», позначений одразу у двох місцях – під московською слободою та на кордоні з Лебединською козацькою сотнею, поблизу «*Вываренного кургана*».

Населені пункти й адміністративні кордони. Найбільшої уваги на плані приділено населеним пунктам. Вони вирізняються як за статусом, так і за кольором. Зеленим позначено місця проживання московського населення, червоним – українського. Населені пункти мають різний статус. Найвищий – місто – зображене з укріпленнями і двома слободами, де мешкало московське (на плані В) та українське (А) населення. Кожна слобода мала власну церкву. Українська – Покрови Пресвятої Богородиці, московська – Преображення Господня. Основна частина міста розташована на правому березі р. Олешня. На лівому є невелике поселення московських людей. Воно знаходиться на місці, де в сер. XVII ст. існував невеликий острог, що з'єднувався з містом довгим мостом. Острог було розібрано після 1647 р., але поселення на цьому місці залишилося [9, с. 4].

Укладачі плану приділяли більшу увагу московським селам. Усі вони мають назви та досить детально промальовані. У легенді карти позначені латинськими буквами: С: слобода Чупаховка, D: деревня Буровка, E: деревня Артемовка, F: деревня Раставка, G: деревня Золоторевка, H: село Мартыновка, I: село Протопоповка Знаменское тож, K: село Горяйстовка. Чітко виділяється ієрархія населених пунктів – слобода, деревня, село. Села мали церкву, а у селі Чупахівці їх було дві. Два села, заселені московським населенням, не мають підписів. Одне з них знаходиться на південь від Олешні у витоках тієї ж річки, на якій розташоване село Горяйстівка. На сучасній карті це село має назву Новопостроєне, раніше Чертовка (на плані позначене літерою Т (далі Т)). Друге – розташоване на

лівому березі р. Олешня на південний схід від міста. На сучасній карті – це село Садки (S).

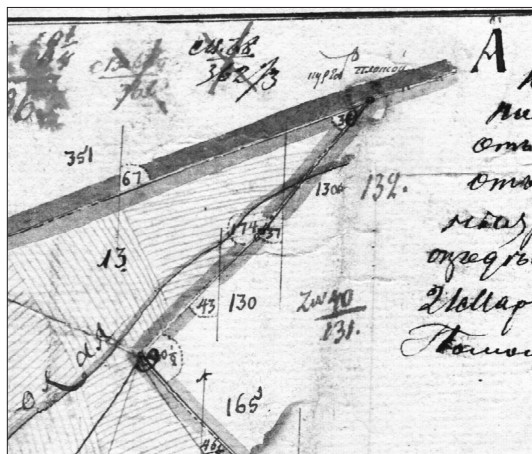
Населені пункти, засновані українським населенням, не мають підписів. Назви деяких із них можна встановити. На схід від Бурівки, у витоках обводненої балки розташовується село Буро-Рубанівка (P), на захід від с. Артемо-Раствівки, на лівому березі р. Ташань знаходиться с. Хмелівець (L) та Грунька (R), а на захід від Олешні – села Довжик (N), Грінченкове (M) і П'яткине (O). Поряд із селами зазначені сільськогосподарські угіддя. Вони мають вигляд орних полів, розділених на окремі смуги.

На плані позначені також межі між повітами й козацькими полками. У північно-західному куті плану вказано межу між володіннями містечка Олешні та козацького міста Лебедина. Ця територія на той час не мала населених пунктів та була майже не освоєна. На заході знаходиться невелика ділянка території Кам'янського повіту – *«Земля Каменского уезда разных помещиков»*. На ній розташоване с. Бурівка. У південно-східній частині плану *«Большой Ахтырской лес»* виступає межею між землями Охтирського козацького полку з Олешнянським повітом. Окрім адміністративних кордонів, позначені також межі землеволодінь козаків і московитів. На плані чітко розділені *«Земля казачья города Алешни»* та *«Земля Алешенского уезда разных помещиков города Алешни»*. Хоча і це розмежування не було остаточним у питаннях володіння та користування землею в Олешнянському повіті. Так, на південь від містечка виділена територія, зазначена як *«казачий скотный выгон»*, на якому, проте, розташовувалося московське село *Гарайстовка*.

Шляхи сполучення. Позначення шляхів та підписи до них є важливим джерелом у відтворенні інфраструктури козацької доби. Найбільш цікавим уявляється відрізок Сагайдачного шляху. Він перетинає план по діагоналі від північно-східного кута до південно-західного. Цей шлях одночасно є межею між володіннями лебединців та олешнянців. Від Сагайдачного шляху є відгалуження, що проходить між витоками річок Олешня і Ташань та має назву *«Большой московский прогон»*. На південь прокладено шлях, не підписаний на плані. Його напрям свідчить, що це дорога до міст Охтирка та Грунь. У західному напрямку існує дві дороги. Підпис до однієї *«дорога Каменская тая Веприцькая тожь»* свідчить, що цей шлях веде до містечок Кам'яне та Веприк. Вона має кілька відгалужень, що з'єднують цей шлях із козацькими селами, а потім прямує до Кам'яного та Будильської дороги на Лебе-

Рис. 2. Курган «Плоской» на карті Генерального межування 1781 р.

дин. «Лебединская дорога» веде на північний захід і перетинається із Сагайдачним шляхом у верхів'ях річки Ташань.

Археологічні об'єкти. На плані позначено кілька археологічних об'єктів, які чітко локалізуються сучасними дослідженнями. На північний захід від д. *Артемовки* позначено безіменний курган (I на карті). Він є важливим орієнтиром на кордоні між Лебединською сотнею й землями Олешнянського повіту. Від нього також прокладено межу козацького та московського землеволодіння. Цей курган на сьогодні не зберігся. На триверстовій карті Російської імперії (ряд XXII, лист 13) у цьому місці вже позначено тільки геодезичний пункт із висотою 95,40 саж. (на сучасній карті висота 211,4 м). На карті 1781 р. цей курган вказаний як «Курган Плоской» (рис. 2). Є припущення, що цей курган через своє розташування часто використовувався землемірами та картографами, які могли для власних потреб частково зривати насип, а завершило руйнування кургану будівництво автодороги Тростянець – Лебедин, що пролягає саме по цій території.

Наступний об'єкт археології позначений на шляху з Олешні до Кам'яного в урочищі «Крутой вершок». Він має власну назву «Курган вываренной» (II). Об'єкт складається з одного кургану і чотирьох насипів овальної та неправильної форми. Через об'єкт пролягають дві дороги – Сагайдачний шлях та дорога на Кам'яне. Він цікавий тим, що у даному випадку чітко співвідноситься з селітрованим комплексом і має відповідну назву.

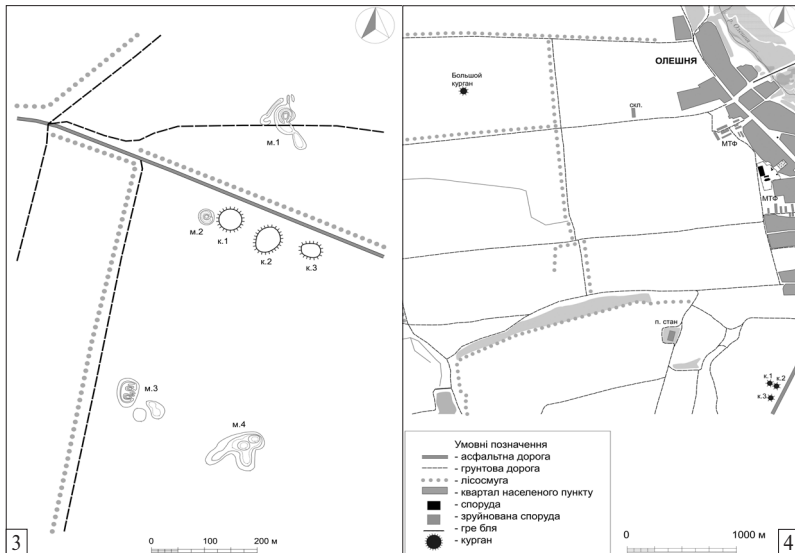

Рис. 3. Курганний могильник «Довжик». План автора та О.В. Короті, 2018 р.

Рис. 4. «Большой курган» на сучасному плані Є.М. Осадчого, 2018 р.

Вивчення об'єктів селітроваріння нараховує вже понад 100 років. За цей час було виявлено значну кількість майданів та решток виробничих споруд, і це повинно було б поставити остаточну крапку у визначенні функціонального призначення для цих археологічних об'єктів. Але сучасні інтернет-популяризатори, а інколи і фахівці-археологи починають «вбачати» в них те, чим вони ніколи не були. Так на сторінках наукових видань з'являються астрономічні обсерваторії й чудернацькі святилища античних богів.

Позначений на плані «*Вываренной курган*» локалізується на північний захід від сучасного села Довжик (ІІІ). Це курганний могильник «Довжик», виявлений й обстежений Є. М. Осадчим та О. В. Коротею (рис. 3). На сьогодні через пам'ятку-комплекс також пролягають дві дороги. Одна – автотраса Лебедин – Охтирка, а друга – ґрунтова, що прямує від с. Стеблянки до с. Гусарщина й є рештками стародавнього Сагайдачного шляху.

Курганний могильник «Довжик» складається із трьох курганів та чотирьох майданів. Під час досліджень автори звернули увагу

на те, що майдани у складі комплексу мають відмінності. Два з них є класичними підковоподібними або кільцеподібними і мають широкі аналогії серед селітрованих об'єктів на території України. Два з них – незвичної форми, яка зрідка трапляється у прикордонних територіях Московії та українських земель. За припущенням авторів, вони є рештками майданів, на яких працювали московські селітровари. Відмінність пояснювалася тим, що після козаків селітру тут могли добувати московити [6, с. 108–109]. Але в контексті публікації цього плану, де чітко вказане спільне проживання представників двох народів, можна припустити, що промисел міг вестися двома ватагами одночасно, або з невеликим проміжком у часі.

На схід від Олешні позначений ще один археологічний об'єкт. Він розташований на дорозі з Олешні до Кам'яного і має власну назву – «*Большой курган*». Цей курган локалізується за 2,3 км на захід від північно-західної околиці села Олешня, північніше ґрунтової дороги Олешня – Чупахівка. Діаметр насипу – 60 м, висота – 2 м (рис. 4).

Військові об'єкти. На плані містечка Олешня між двома слободами зображено діючу фортецю, що була центром-осередком містечка. Зважаючи на те, що основною метою плану було, ймовірно, відображення системи землекористування та розселення українського й московського населення в Олешнянському повіті, зображення фортеці виконане досить умовно. На плані вона прямокутна з чотирма кутовими та однією проїздною баштою. Загалом це зображення відповідає дійсності, але порівняння плану й опису фортеці 1713 р. дає змогу більш детально відтворити її зовнішній вигляд (рис. 5).

За описом 1713 р. відомо, що фортеця була відновлена після спалення її шведами взимку

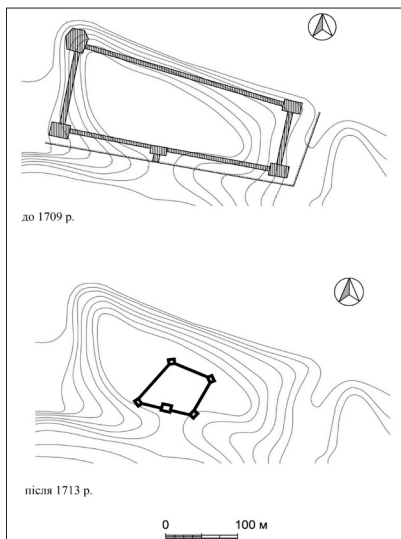

Рис. 5. Графічна реконструкція планів фортеці Олешня.

1709 р. Вона розташовувалася на мисі при впадінні р. Думянки в Олешню. Південна стіна мала протяжність 39 саж. (84,24 м) і проїзду чотирикутну башту 10 саж. по периметру. Північна стіна, що виходила до р. Олешні, мала протяжність 27 саж. (58,32 м). Західна стіна, що пролягала вздовж р. Думянки, мала довжину 38 саж. (82,08 м), й остання, східна, що виходила на козацьку слободу, складала 25 саж. (54 м). По кутах розташовувалися чотирикутні башти з периметром 6 сажнів, без верхів [3, с. 34]. Таким чином, маємо неправильну трапецію з чітко підписаними сторонами. За своїми розмірами фортеця значно менше тієї, що була до 1709 р. (рис. 5). Після її графічної реконструкції зображення було порівняне зі вже відомим планом Ворсклинсько-Донецького флангу Білгородської засічної смуги [7]. Цей план опублікований А. Г. Дяченком. За основу цього плану взята рукописна версія, яку автор датував від 1708 до 1719 рр. На плані є зображення Олешні – найбільш західної фортеці цієї засічної смуги. Вона зображена як неправильна трапеція, однак її орієнтація відносно річки дещо відрізняється від реальної. А. Г. Дяченко вказує, що перший рукописний варіант плану був знятий починаючим спеціалістом, що може пояснювати таку розбіжність. Час складання першого рукописного варіанту автор дослідження вбачає 1708 – 1719 рр. [1, с. 141]. Зважаючи на те, що загальні обриси фортеці на плані Білгородської засічної смуги й опис 1713 р. мають значні збіги, слід звизити дату складання плану 1713 – 1719 рр.

Отже, рукописний план містить дані щодо розташування населених пунктів навколо містечка Олешня та їх розділення на українські й московські. Найбільш інформативним є зображення самого містечка, де були дві слободи зі власними храмами та відновлена у 1713 р. фортеця. Археологічні об'єкти на плані позначені точно і на сьогодні локалізовані сучасними розвідками. Це кургани поблизу сіл Олешня й Артемо-Растівка та курганий могильник «Довжик». На плані також зафіксовано значну ділянку Сагайдачного шляху, який відповідає сучасній ґрунтовій дорозі, котра пролягає з північного сходу на південний захід.

Загалом *«План городу Олешни»* є важливим джерелом у вивченні цілого комплексу питань, пов'язаних з адміністративним устроєм, археологією та військовою історією Охтирського козацького полку.

Джерела та література

1. **Дьяченко А. Г.** Два фиксационных «чертежа» Белгорода с западным флангом Белгородской черты в контексте истории отечественной картографии первой четверти XVIII в. / А. Г. Дьяченко // Вестник Елецкого Государственного университета. – Елец, 2009. – Серия: Археология. – Вып. 23. – С. 137–146.
2. **Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В.** Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / ЦП НАНУ і УТОПК; ІКЗ «Більськ». – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 17–28.
3. **Мышлаевский А. З.** Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году: извлеч. из соврем. отчета Киевск. губ. – СПб.: Воен.-учен. ком. Гл. штаба, 1897. – XX, 62 с.
4. **Осадчий Є. М.** Замок Олешня (варіант реконструкції) / Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: мат-ли Шостої Міжнар. студент. конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 135–137.
5. **Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий; ЦП НАНУ і УТОПК та ін. – Суми: Джерело, 2011. – 238 с.: іл.
6. **Осадчий Є. М., Коротя О. В.** Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст. / Є. М. Осадчий, О. В. Коротя. – Харків: Майдан, 2018. – 248 с.
7. РГАДА. – Оп. 3. – Ф. 349. – Д. 4207-1.
8. РГВИА. – Оп. 1. – Ф. 423. – Д. 34.
9. **Холмогоров В. И.** Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщ. В. И. Холмогоровым // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М.: в Университетской типографии на Страстном бульваре, 1885. – Апрель-июнь. – Книга вторая. – С. 1–46.

Є. М. Осадчий

«План городу Алешни» першої половини XVIII століття

Публікація присвячена аналізу рукописного плану міста Олешні першої половини XVIII століття. Документ складений за правилами західно-європейської картографії двома капітанармусами артилерії – Сергієм Поспеловим та Семеном Обрютіним. На плані позначені різноманітні об'єкти – від географічних та гідрологічних до археологічних. Найбільше уваги привертає зображення самого міста Олешні, де кольором вказані місця проживання українських козаків та московських служилих людей. Також значна увага приділена питанням землекористування й розмежування земель. На плані нанесені найбільш значимі делали історичного ландшафту – кургани і майдани. Ці об'єкти на сьогодні локалізовані й

обстежені з використанням сучасних засобів супутникової навігації. План доповнює наявну інформацію про стан укріплень міста Олешні після її руйнування шведами за Північної війни.

Ключові слова: картографія, Олешня, Сагайдачний шлях, курган, селітроваріння.

Ye. M. Osadchyi

«Plan of the City of Aleshnia» of the First Half of the 18th Century

The article is devoted to the analysis of the handwritten plan of Oleshnya City of the first half of the 18th century. The document was drawn up according to the rules of Western European cartography by two artillery commanders - Serhii Pospelov and Semen Obriutin. The plan contains various objects from geographical and hydrological to archaeological ones. The most interesting part is the image of Oleshnya City itself, where places of residence of Ukrainian Cossacks and Moscow military people are indicated in color. Much attention is also paid to the issues of land use and land demarcation. The most significant landscapes were also marked on the plan - mounds and maidans. These objects have now been localized and investigated using modern satellite navigation facilities. The plan supplemented the available information about the state of the fortifications of Oleshnya City after its destruction by the Swedes during the Northern War.

Keywords: cartography, Oleshnia, Sahaidachnyi Road, barrow, saltpeter production.

